

Зборник радова конференције “Развој астрономије код Срба III”
Београд 25-28. април 2004,
уредник М. С. Димитријевић
Публ. Астр. друш. “Руђер Бошковић” бр. 6, 2005, 369-375

КОСМИЧКО У НОВИЈОЈ СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

МИЛИВОЈ АНЂЕЛКОВИЋ

Београд, Србија

Резиме. У раду је анализирана присутност космичке инспирације и тематике у новијој српској књижевности.

Традиција космичког у српској књижевности траје још од народних песама, преко Стеријине поезије и космичких песама Симе Милутиновића Сарајлије до бескраја космичке загонетке у “Лучи микрокосми” Његоша. Стварност и њена тешка свакодневица, туђи господари, ратови и сеобе онемогућавали су већу ширину и замах песничке и прозне тематике, све до новијих времена.

Крајем XIX века у српској књижевности све је израженија тежња за савлађивање стварности кроз сатиру или оживљавањем неокласицистичких, егзотичних или имагинарних светова (први сатирични текстови и приповетке Радоја Домановића, Војислав Илић, Змајево “Снохватице”...)

У историјама књижевности космичко се најчешће повезује са појавом и развојем експресионизма у књижевности, од 1921. године када је Станислав Винавер објавио »Манифест експресионизма« у књизи стихова и прозе са насловом »Громобран свемира«. »Визија је увек јача од саме стварности, уколико стварност уопште постоји за уметника«, пише он. И даље наводи да експресионисте више мучи космички положај човека него његова историјска ситуација.

Академик Предраг Палавестра почетке експресионизма, а тиме и космичко у књижевности, помера на период уочи Првог светског рата, међу авангардне покрете српске омладине и повезује га најпре са делима Димитрија Митриновића који је 1913. године објавио »Манифест футуризма« да би потом постао и један од виђених припадника експресионистичког покрета.

За разлику од њих, академик Радомир Константиновић у својој познатој студији »Филозофија паланке«, у Белешкама на њеном крају, изричито »почетак космизма у новијој српској лирици« везује за 1899. годину. Тада је Милета Јакшић (1869 – 1935) објавио књигу под насловом »Песме«

исказујући, у више песама снове, слутње и иреална стања. Жеља за новим и вишим, подстакнута научним сазнањима и технолошким развојем довела је до “космичког ослобођења”, како то назива Радомир Константиновић, које се испољава као лет у сну, сан о ослобођењу од Земље и њеном сагледавању из птичје перспективе.

За разлику од уобичајеног песничког приступа »изнутра« , из личности самог песника или из перспективе у његовој непосредној околини, Милета Јакшић је тачку гледишта, односно позицију песника померио, како сам каже, »високо, више«. »Под нама доле дубоко« - пише он – »Земља тоне у мраку – ко мрачна кугла. Неста равнина, провала, шума, потока, брега...« и на мрачној Земљи светли само једна тачка - а то је кућа, односно дом. У питању је очигледно једна од типичних космичких визија у чију »хладноћу« само човек може да унесе потребну топлину: Земља се по изгледу, облику и сјају изједначила са осталим небеским телима али она ипак за човека светли јер он *зна* да је ту његов дом.

Матош, хрватски и српски песник и есејиста који је, побегавши од службења војске у Хрватској, нашао прибежиште у Београду, неке Јакшићеве песме са неочекиваном, помереном тачком гледишта назвао је »генијалним«. Међутим, званична српска књижевна критика тог времена мислила је сасвим другачије, песник је прекорачио не само њихов »хоризонт очекивања« већ и њихову моћ естетског поимања поезије. Она је песника извргла руглу »у име српског језика, у име укуса, у име поезије, у име здравог разума... Песма, кад у њој већ нема осећања, треба да има бар смисла и не противи се здравом разуму«, написао је Љубомир Недић.

Милету Јакшића, свештеника који је живео повучено у свом банатском завичају, оваква критичка оцена је дотукла и он се тек кроз 23 године осмелио да поново објави збирку песама. Господствени Јован Дучић је ту ситуацију овако објаснио: он је умро без борбе... он је *задављен*. Милета Јакшић је »залутао... у свом сопственом животу, као што други људи залутају у туђем граду«, он је уопште живео као »човек који је погрешно улицу«. »Он је несумњиво један залутали дух«, пише Радомир Константиновић, али управо та његова »залуталост«, па и »изгубљеност« вреде по себи, »и вредније су од делања које чини паланка...«

Оцене критике и паланке су биле неумољиве и Милета Јакшић је остао заборављен све до наших дана, осим повремено по неким песмама о сеоском животу и пејзажима. Велики помак који је начинио у поезији тако је остао скривен, прекривен ауторитетом тадашњих »мерилаца« и снагом духа паланке која одређује не само шта је »по здравом разуму« већ и шта је естетска вредност. Каснија ратна времена и велике промене у политичком, друштвеном и свакодневном животу нису давале прилике за нове процене прошлости, инерција је трајала све до наших дана: тако је први, или један од првих песника космизма, уједно био и једна од његових жртава.

Лазар Комарчић (1839 – 1909) доживео је сличну судбину. Овај новинар, романсијер, популаризатор науке и астроном-аматер, маштар и ерудита свог

времена, држао је »механу« и, по свему судећи, тиме финансирао већину својих активности. Историје књижевности наводе неколико његових детективских и два друштвена романа (од којих је »Један разорен ум«, објављен 1893. године, награђен од Српске краљевске академије), као и његову заинтересованост за космичко - метафизичке и психолошке теме. Како га тадашња књижевна критика није прихватила, делом из политичких, а делом из »паланачких« разлога, а касније ни Јован Скерлић, та вишедеценијска »алфа и омега« српске критичарске мисли, Лазар Комарчић је остао заборављен, а његова остала дела непозната.

Тек када је Божидар Зечевић, критичар и публициста, почео потрагу за првим српским научно-фантастичним романом открио је да је Лазар Комарчић аутор и »Једног листка из астрономије« (1899) као и романа »Једна угашена звезда« (1902), нашег првог СФ романа. Користећи тада познате појмове и податке о Сунчевом систему, небеској механици, бесконачности свемира и Кант-Лапласовој теорији о постанку и крају свемира, Комарчић свог јунака шаље на свемирско путовање у друштву са духом самог Лапласа. То путовање, како примећује Зечевић, по много чему подсећа на седамдесет година млађи, чувени роман Артура Кларка и филм снимљен по њему, на »Одисеју у свемиру«, па се чак исто и завршавају – са ликом Детета, као метафором будућих живота и цивилизација у бесконачности и вечности васељене...

Почетак Комарчићевог романа важан је за тему којом се бавимо. Наиме, роман почиње у београдској »Грађанској касини« на јавном предавању из астрономије. Присутни грађани се чуде свим тим научним сазнањима и невероватностима, а када се предавање заврши - одмахну руком и наставе започете приче о важнијем: избори, укази... а млађарија се одмах хвата у коло... Комарчић, као несумњиво искусан писац, добро је знао да је пожељно да фантастичан роман почне нечим што сви препознају јер ће тако читаоци, неосетније и дубље, прихватити фантастичне истине које потом долазе. А то даље може да значи само једно: да су у Београду, око 1900. године, држана јавна и друга предавања о астрономији, космосу, научним сазнањима, многа од њих вероватно баш у поменутој »Грађанској касини«.

На прелому два века већ су биле објављене обе књиге »Принципа историје - Ред у историји и Пропорција у историји« филозофа Божидара Кнежевића (1862 –1905). У њима је утврдио да постоји 28 општих, заједничких појмова и појава у променљивости васионе, природе, историје и човека, а 29 пропорција у историји космоса и да зависе од реда настајања. Његова визионарска филозофија отворила је низ питања о космичкој условљености човека и свеопштим принципима који надвлађавају хаос. По Београду су са зебњом цитиране његове реченице: *»Пул васионе удара једанпут за милион година. За тај један секунд завршиће се цела историја човечанства... Огромна књига коју време пише јесте биографија Бога«.*

У Београд се тада вратио млади филозоф Бранислав Петронијевић са докторатом Универзитета у Лајпцигу и одмах објавио две опсежне књиге и

низ текстова и студија, указујући на могућности филозофије да синтетише и прожима различите врста сазнања. Једна од њих је изазвала посебну пажњу: »О ентропији васионе« објављена у првим бројевима престижног »Српског књижевног гласника«, у пет наставака током 1901. године, годину дана пре Комарчићеве »Једне угашене звезде«. Две године потом, 1903, Петронијевић објављује »прву модерну и критички писану »Историју новије филозофије««.

Године 1906 у Београд је дошао, на инспекцију добијених послова за своју бечку фирму, тада млади инжењер и научник, Милутин Миланковић. Обишао је и зграду новооснованог Универзитета и у атријуму видео списак предавања Филозофског факултета и његове катедре. *»Једна од њих«, записао је касније у књизи »Кроз васиону и векове«, »као да је ту била пренета из мојих најлепших снова: катедра Примењене математике са предметима: Рационална математика, Теоријска физика и Небеска механика.«*

Тих година је објављен и први превод Леопардијевих песама и међу њима и песме *»Химна дивљем петлу«: »Доћи ће дан када ће се Свет и сама Природа угасити. И као што од великих људских краљевстава и царстава и од дивних дела која беху чувена у она времена, данас не оста ни трага ни помена, тако исто неће остати ни трага од целог света, од сталних промена, и незгодно створених ствари, већ ће тишина и дубоки мир испуњавати огроман простор. И тако та дивна и страшна тајна општег постојања угасиће се и изгубити пре него што се открије и пре него буде схваћена.«*

Мислим да је овоме тешко шта додати у нашим покушајима да одредимо почетке космичког у српској књижевности. Када се књижевно историјске појаве повежу са културолошким окружењем јер се несумњиво међусобно условљавају добије се нова слика. Све је ту: књижевна дела из једне нове ауторске, сазнајне и научне перспективе, филозофи и научници који се тиме баве, јавна предавања, популаризатори нове науке и астрономи – аматери, а потом и предмети на универзитетској катедри.

Свака књижевно-историјска подела и систематизација је условна, по правилу помоћна конвенција јер се ни једна духовна активност не може коначно разграничити по фазама или годинама, али нам могу помоћи да прегледније и студиозније уочимо преовлађујуће појаве и тенденције као што је појава и развој "космичког". После те прве фазе "космичког ослобођења", по мишљењу Радомира Константиновића, долази друга етапа - "апокалиптичног космизма" - са мотивима пропасти света и апокалиптичним визијама претње непознатог и прикривеног или отвореног страха од другачијег и Другог где Константиновић помиње *»визионарске песме«* Душана Срезојевића (1886 – 1919) који је у својим стиховима на космичке теме, слично Црњанском и Дису, опевао визије другачијег света у бескрају времена и простора.

После 1919. године следи фаза »нео-романтичког космизма« - епоха космичке радости “када није једино Сибе Миличић писао “Књигу радости””. Препуштајући се ритмовима и духу универзалности, космизам се схвата као апсолутна слобода духа у лебдењу, пише Радомир Константиновић и завршава тај део текста са констатацијом: “...заноси позног Лазе Костића, поезија Диса, неки тренуци Милете Јакишића и Срезојевића, песника који су, сваки на свој начин, припремали ослобођење од духа паланке на путу ка космичком духу света, претпоставке су... суштинске духовне везе с песницима који ће доћи после 1919, везе судбоносније од разлика које подвлаче чисто литерарни, експресивни идеали”.

Модернизам у српској књижевности обележио је напор ка самореализацији индивидуалног духа, емотивних стања и новог виђења света. Да поменем само најважнија, незаобилазна имена песника космизма: већ поменути Димитрије Митриновић и посебно Лаза Костић (1841 – 1910), песник љубави и хармоније у чијој је поезији космос који добија хумано значење. Затим Сима Пандуровић (1883 – 1960) који је сматрао да је у ослобођеном човеку садржан цео космос; Јован Дучић (1872 – 1943) песник новог сензибилитета и савршене форме, “кнез песника” чије је начело било да свака велика поезија одговара на три најважнија питања: о Богу, о Љубави и о Смрти. Па плејада великих имена: Исидора Секулић, Милош Црњански, владица Николај Велимировић, Станислав Винавер, Растко Петровић, Драинац, Жарко Васиљевић, Дис, Ристо Ратковић, Марко Ристић, Андрић...

Модернизам српске књижевности донео је и промену тачке гледишта, која је и омогућила другачија сагледавања света и космоса, и у другој половини прошлог века постала кључно питање савремене књижевности. Свезнајући приповедач, који све види, све зна и тако намеће своју визију света, уступио је место индивидуализираном, другом и другачијем који осваја свој интегритет; аутору ироничном, критичком, еуфоричном или запитаном, до полифонијских дела и »смрти аутора« по Ролану Барту јер је оригиналност такорећи немогућа, па је све око нас »копија копије«. Космичко у књижевности је данас пригушеније, појаве и чињенице које су запрепашћивале слушаоце на предавањима у »Грађанској касини« данас се сазнају у школи, на филму, ТВ, а најчешће преко књига научне фантастике која је седамдесетих година прошлог века доживела нагли развој и у приличној мери постала замена за некадашњу авантуристичку, пустоловну и омладинску литературу.

У делима наших савременика најчешћа је симболика Сунца и звезданог неба, а бесконачност космоса је и даље тема од шаблонизираних до ритуалних и магијских књижевних модела. Да поменем само имена која се одмах намећу: Андрићеве светлосне визије, »Бајка« Добрице Ћосића, фантазмагорије Булатовића, култ Сунца код Мирка Ковача, дела Љубише Јоцића, Филипа Давида, Пекића и Павића, Мирослава Савићевића, Стевана Пешића и Зорана Павловића, Горана Петровића, Марице Јосимчевић...

Потом песници: Васко Попа, Бранко Миљковић, Миодраг Павловић, Иван В. Лалић, Адам Пуслојић, Милан Ненадић, Милутин Петровић, Данилов, Мирољуб Тодоровић, Бранислав Петровић, Ана Ристовић и други.

У области научне фантастике, која све више постаје само фантастика са различитим подврстама, незаобилазна су имена Берислава Косијера, Ериха Коша, Пекића, Зорана Живковића и целе плејаде већином млађих аутора, као и појаве алманаха »Андромеда«.

Наглим развојем информатике, коришћењем компјутера и Интернета зачиње се српска уметност и књижевност у »виртуелном простору«, заснована на новим могућностима Интернета, хипертекста и интерактивности. У њој је космичко, за сада, пригушено сјајем »информатичко-комуникационог« неба и његових могућности, као и сталне борбе да се не застане у технолошкој опремљености, савлађивању и коришћењу нових могућности. Обједињеност речи, слике, тона, покрета и боје на истом екрану са безмало неограниченим могућностима модификације и повезивања са другим, сличним или другачијим кроз форму хипертекста или интерактивност са читаоцима који постају активни део уметничког дела, а понекад и његови коаутори кроз метафизичко-духовну сродност у односу на дело, потпуна слобода у избору теме, садржаја и визуелног изгледа – све су то изванредне могућности у којима се естетско јавља као једини прави корелатив: ако је преестетизирано већина читалаца ће га обићи, ако је банално или вулгарно такође.

Граничне људске ситуације увек су човека окретале ка небу па је тако било и током агресије и бомбардовања 1999. године када је на интернет-форумима било више текстова, већином потписаних псеудонимима, који могу да се назову космичким. И подносилац овог саопштења је томе дао свој допринос: тражећи прави крај за интернет роман »Савршен злочин« сачињен од мојих текстова на Великој мрежи током бомбардовања, одговора и реакција на њих, употребио сам информацију која се тада појавила о открићу планете – близнакиње Земље у дубинама космоса. Мада непрецизна и непроверена, имала је у том тренутку снажну метафоричну вредност: говорила је о томе да је не само нама и нашој деци, већ и самом космосу, потребан бољи свет, овај на коме смо или неки нови. У другом интернет-роману »Осмех Византије« та метафора је проширена: једна од неколико паралелних фабулативних линија посвећена је космичком као принципу хармоније и равнотеже.

И, на крају, два књижевна записа о космичким појавама. У питању су записи-документи чија је снага таква да ауторима није била потребна стилизација докумената и њихова посебна естетска обрада. Први је из 1910. године из »Филозофије паланке« академика Радомира Константиновића:

»Најзад, можда ваља поменути и околност да је Халејева комета, која се појавила 1910, дакле тачно у време јако наглашеног мотива о смаку света, па и мотива ентропије Земље, изазвала читаву панику у Београду јер се тада пронео глас да ће настати »смак света«, будући да наша

планета мора да прође кроз кометин реп, који је пун отровних гасова... Свако вече људи су долазили на калемегданску терасу, да посматрају комету која је имала дугачак лепезаст реп и да свако на свој начин коментарише и даје суд о »смаку света« и уништењу човечанства. Ова напрегнута психоза ишчезла је тек када је чувени астроном Гале дао светској јавности изјаву да је он преживео пролаз Халејеве комете 1835 године и да се тада никоме ништа на Земљи није десило... Појава репате комете, која је унела толико неспокојства међу ондашње житеље Београда, оставила је иза себе један спомен. Преко пута Саборне цркве, на самом углу улице Седми јул и Чубрине, појавила се мала кафана на чијим је вратима била прикуцана лимена табла с намолованом звездом која је имала дугачак светли реп. Изнад табле је крупним словима био исписан натпис: »Код репате звезде«. Ову кафану је држао Никола Тодоровић кога су због ове фирме назвали Никола »Репача«.

Други књижевни запис – документ је из 2001. године, из »Осмеха Византије – Интернет романа Отворена књига« чији је аутор подносилац овог саопштења. Интернет запис, послат са једног од карибских острва, гласи:

Ivy (*.sprint.ca) – ...Ovde je glavni događaj internet-prenos спуштанја NEAR sonde na asteroid Himeros, poznatiji pod imenom Eros - ogromna kamena gromada u obliku krompira, dugačka 33 kilometra. Sonda, nalik na bumbara, sada kruži iznad pubertetski "bubuljičaste" površine. U pitanju je asteroid-otpadnik od glavnog jata asteroida i postoji 5% mogućnosti da za koji milion godina udari u Zemlju. Stvar ipak nije naivna; Eros je "brat blizanac" asteroida koji je svojevremeno potamnio dinosauruse.

Mika (*.verat.net) – Ko je sada na redu? Ko će preostati da ga dočeka?

Ivy (*.sprint.ca) – U tome i jeste štos: kad dodje vreme, skrenuće ga sa puta. Možeš i da se kladiš u rezultat; biće kompjuterska simulacija sudara pa ko katastrofičnost voli, nek' izvoli! Do tada se sedi u dimu cigareta i mirisima raznih isparenja u toploj noći. I dok palme njišu grane a Thorogood peva: "I 'm bad, I 'm bad to the bone..." pije se "sirovi" R&R i tekila "sa crvom" po lokalnom obredu...

Како ова два записа – документа дели цео један век, они најпластичније одсликавају наш бивши и садашњи однос према космичким појавама и место човека у томе.

COSMICAL IN NEWER SERBIAN LITERATURE

The presence of cosmical inspiration and thematics in newer Serbian literature was considered.